

Anetta Gajda

Uniwersytet Łódzki

 <https://orcid.org/0000-0001-7097-2348>

Kobieta jako popularyzatorka nauki i wiedzy. Obraz piśmiennictwa kobiecego z przełomu XIX i XX wieku na podstawie „katalogów rozumowanych”

Streszczenie. Celem artykułu jest ukazanie działalności pisarskiej i oświatowej polskich kobiet na przełomie XIX i XX wieku, która obejmowała nie tylko wiedzę z zakresu różnych dziedzin życia, tj. „wiedzę nienaukową”, ale także „wiedzę naukową” z rozmaitych obszarów intensywnie rozwijających się wtedy dyscyplin naukowych. W części pierwszej autorka przedstawia etapy wykształcenia, czyli merytoryczne przygotowanie kobiet do działalności popularyzatorskiej, zaś w części drugiej dokonuje wstępnej klasyfikacji piśmiennictwa popularnonaukowego ze względu na tematykę oraz formy gatunkowe, podając odpowiednie przykłady utworów (tytuły), zaczerpnięte z dziewiętnastowiecznych katalogów bibliograficznych. Do gatunków popularyzujących wiedzę naukową autorka zalicza teksty paraliterackie: powiastki i powieści o tematyce dydaktycznej i umoralniającej, powieści obyczajowe, powieści historyczne, a także fabularyzowane biografie sławnych ludzi. Oddzielną grupę stanowią monografie popularnonaukowe (będące często kryptopodręcznikami), pogadanki, odczyty, opowiadania i tzw. „obrazki” o tematyce naukowej (najczęściej przyrodniczej). Autorka zauważa, iż gatunkowe wzorce literatury popularnonaukowej przybyły do Polski z Europy Zachodniej i początkowo miały charakter przekładów oraz wyborów tekstów z polskimi komentarzami i parafraz; stopniowo jednak zaczęły powstawać dzieła oryginalne mówiące o polskich wynalazkach naukowych.

Słowa kluczowe: kobiety w oświacie, popularyzacja nauki i wiedzy, katalogi rozumowane, gatunki popularnonaukowe, geneologia lingwistyczna

Woman as popularizer of science and knowledge. The image of women's writing at the turn of 19th and 20th century based on "reasoned catalogues"

Summary. The aim of the article is presentation of writing activity of Polish women at the turn of the 19th and 20th century, which covered not only knowledge of various areas of life - "unscientific knowledge", but also "scientific knowledge" comprising diverse,

intensely advancing scientific disciplines. In the first part of the article, the author presents stages of education that is the preparation of women for popularizing activity, while in the second part she makes preliminary classification of popular science literature because of subject matter and genre forms. The author indicates thematic and genre groups, by specifying adequate work examples (titles), taken from 19th century bibliographic catalogues. She assimilated paraliterary works (didactic and moralizing novels, novels of manners, historical novels as well as fictionalized biographies of famous scholars) to genres popularizing scientific knowledge. Scientific monographs, lectures, readings, and novels make up a separate group. The author notes that genre patterns of popular science literature came to Poland from Western Europe and initially were in nature of translations and excerpts of texts with Polish commentary and paraphrases. Over time, original works speaking about Polish scientific discoveries and inventions began to arise.

Keywords: the role of women in the education movement, popularization of science and knowledge, reasoned catalogues, genres of popular science, linguistic genology

Ruch oświatowy, który rozwinął się w Królestwie Polskim w okresie nasilonej rusyfikacji, stał się ważnym terenem walki o zachowanie tożsamości narodowej. W walkę tę zaangażowały się również kobiety, ujawniając znakomity zmysł konspiracji, talenty organizacyjne oraz – co najważniejsze – szerokie, perspektywiczne spojrzenie na jej cele i środki służące jej realizacji (Nietyksza 1992: 114).

Dzieje oświaty i myśli pedagogicznej przełomu XIX i XX wieku mają już swoją bogatą literaturę¹. Liczne monografie naukowe i artykuły opisują organizację szkolnictwa w okresie zaborów, ukazują politykę ówczesnych władz rosyjskich, pruskich i austriackich oraz represje popowstaniowe, walkę o polską szkołę i rozwój tajnego ruchu oświatowego, wreszcie przedstawiają działalność różnego rodzaju instytucji społeczno-oświatowych, a także kierunki i koncepcje wychowawcze, które powstały w ramach nurtu pozytywizmu warszawskiego, stworzonego w kręgach intensywnie rozwijającej się wtedy warstwy polskiej inteligencji. Także temat szczególnej roli kobiet w ówczesnym ruchu oświatowym był wielokrotnie podejmowany, zwłaszcza pod koniec XX wieku. Powstały wtedy liczne monografie poświęcone dążeniom emancypacyjnym polskich kobiet w okresie zaborów, ówczesnym modelom wychowawczym i zmieniającym się wzorcom obyczajowym, aspiracjom zawodowym kobiet pochodzących ze środowisk robotniczych i chłopskich, drodze ich awansu społecznego, działalności naukowej kobiet, wreszcie – poszczególnym postaciom wybitnych działaczek organizacji oświatowych zarówno rządo-

¹ Zob. m.in.: Wroczyński 1980; Kucha 1982; Dobrzyńska, Wallis 1971; Czepulis-Rastenis 1978; 1985; Żurawicka 1978 itd. Z publikacji najnowszych należy wymienić m.in. naukową syntezę *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918* (Micińska 2008), która powstała w ramach koedycji Instytutu Historii PAN i Wydawnictwa Neriton w ramach trzytomowego dzieła pt. *Dzieje inteligencji polskiej do roku 1918* pod red. J. Jedlickiego.

wych, jak i tajnych. Drukowano ponadto liczne wspomnienia i relacje osób, które bezpośrednio zetknęły się z kobietami niezłomnymi, walczącymi zarówno o przemiany społeczne i polityczne, jak i o wyzwolenie kraju².

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie aktywności pisarskiej kobiet w ramach ich działalności oświatowej, a zarazem popularyzatorskiej, gdyż obejmowała ona nie tylko wiedzę z zakresu różnych dziedzin życia, tj. „wiedzę nienaukową”, ale także „wiedzę naukową” z rozmaitych obszarów intensywnie rozwijających się wtedy dyscyplin naukowych. Przedstawienie różnorodności tematycznej, a zarazem gatunkowej stanowi jednocześnie wstępne rozpoznanie obszaru badań z zakresu genologii historycznej nad ewolucją gatunków, stojących na pograniczu dyskursu naukowego i beletrystyki³. Badania te winny w przyszłości doprowadzić do inwentaryzacji form gatunkowych, re-interpretacji ich nazw oraz wyznaczenia gatunków pokrewnych dla poszczególnych wzorców (w świetle teorii Wittgensteina oznaczałoby to wskazanie genologicznej rodziny bliższej i dalszej), jako że hybrydowość stanowi immanentną cechę tzw. literatury popularnonaukowej.

W swoich analizach przyjmuję cezury czasowe 1864–1918, był to bowiem okres, w którym, zgodnie z opinią historyków, polskie społeczeństwo „stało na rozdrożach” (Micińska 2008). Z jednej strony zagrożone w swej egzystencji przywdziało żałobę po zmarłych powstańcach, odwracając się od tych, którzy nadal wzywali naród do walki zbrojnej, z drugiej jednak strony, paradoksalnie, większość społeczeństwa, a w szczególności polska inteligencja (jako elita intelektualno-moralna)⁴, zaczęła myśleć o nowych celach politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych, dzięki czemu lata 70. i 80. XIX wieku stały się początkiem nowego etapu – ożywienia intelektualnego, nazwanego z czasem pozytywizmem warszawskim⁵.

² Artykuły, poświęcone społecznym rolom kobiet, żyjących na przełomie wieków odnajdujemy m.in. w zbiorach zatytułowanych: *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.* (Żarnowska, Szwarc 1992), *Humanistyka i płeć. Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś* (Pakszys, Sobczyńska 1997), *Działalność kobiet polskich na polu oświaty i nauki* (Jamrożek, Żołądz-Strzelczyk 2003).

³ Do dziś typologia wydawnictw popularnonaukowych (zwłaszcza dawnych) nie jest wystarczająco uporządkowana i stanowi punkt sporny w dociekaniach naukowych; na problemy terminologiczne i genologiczne zwracali uwagę m.in.: Kątny 2008; Staniów 2016; Wandel 2016. Złożoność zagadnienia wymaga historycznych rekonstrukcji wzorców genologicznych poszczególnych form gatunkowych, a następnie badań konfrontatywnych.

⁴ Analizy zakresu znaczeniowego terminu *inteligencja* w odniesieniu do 2. połowy XIX wieku dokonuje Żurawicka (Żurawicka 1978). Zauważa ona, iż „o świadomości istnienia tej odrębnej grupy społeczno-zawodowej świadczy m.in. fakt pojawienia się definicji *inteligencji* w wydanej w Warszawie w 1903 roku *Wielkiej encyklopedii powszechnej ilustrowanej*” (Żurawicka 1978: 11–45).

⁵ O sytuacji polskiej inteligencji w kraju (w poszczególnych zaborach), jak i za granicą tuż po powstaniu styczniowym, warunkach do pracy naukowej i artystycznej, służącej krzewieniu narodowej kultury, pisze m.in. Micińska 2008.

1. Merytoryczne przygotowanie kobiet do działalności popularnonaukowej

Wyjątkową rolę w omawianym okresie odegrały kobiety, które coraz liczniej zasilają szeregi polskiej inteligencji, wcześniej zdobywając wykształcenie w szkołach średnich i wyższych. Przegląd biografii wybitnych postaci tamtych czasów oraz różnego rodzaju dokumentów historycznych w postaci wspomnień, a także licznych opracowań (m.in. Micińska 2008: 28–32; Dobkowska 2016) pozwala pełniej uświadomić sobie zmagania o poprawę edukacji i odpowiednie przygotowanie dziewcząt do życia w zupełnie nowych warunkach⁶. Dążenia do rusyfikacji polskiej młodzieży żeńskiej przejawiały się w rozmaitych działaniach, m.in.: kolejnych decyzjach o likwidowaniu lub przekształcaniu prywatnych pensji oraz szkół w placówki rządowe, podporządkowywaniu wyższych klas szkół średnich rosyjskim inspektorom, wyodrębnianiu klas narodowościowych i wyznaniowych, wprowadzeniu w roku szkolnym 1868/1869 języka rosyjskiego jako wykładowego (z wyjątkiem religii oraz języka polskiego), usuwaniu z programu polskich podręczników i książek. Liczne utrudnienia w prowadzeniu działalności oświatowej ze strony carskiej administracji w postaci wysokich kar pieniężnych, aresztowań, a nawet deportacji paradoksalnie przyczyniły się do powstawania nowych szkół i pensji, które przyciągały liczne rzesze dziewcząt. Popularność tychże placówek wynikała z kilku faktów. Panowała w nich atmosfera patriotyczna, kadre stanowili polscy nauczyciele (często wybitni pedagodzy oraz uczeni), a co najważniejsze – obok programu obowiązkowego realizowały one naukę zakazanych przedmiotów takich, jak: literatura polska, historia Polski, geografia Polski. Pensje organizowały ponadto nielegalne kursy różnego rodzaju (wakacyjne, dla nauczycieli, dla byłych uczennic), tajne szkoły żeńskie oraz tzw. wyższe kursy obejmujące: historię, literaturę, nauki społeczne, psychologię, pedagogikę. Według danych statystycznych na przełomie lat 1899/1900 w Królestwie Polskim funkcjonowało 14 gimnazjów żeńskich i 3 progimnazja. W Warszawie na kilka żeńskich gimnazjów rządowych przypadało ponad 20 pensji jawnych (często ukrywających „tajne przedmioty” lub „tajne klasy”) i kilkanaście tajnych, co świadczy o ich dominującej roli w okresie popowstaniowym⁷. Trudno nie wspomnieć w tym miejscu o najbardziej znanych wówczas szkołach warszawskich: prywatnej pensji żeńskiej Jadwigi Kowalczykówny oraz Jadwigi Jawurkówny

⁶ Rozbudowanie systemu szkolnictwa żeńskiego postulowane przez Mikołaja Milutina, a zatwierdzone przez ustawę z 11 września 1864 roku dotyczącą organizacji rządowego szkolnictwa średniego, w rzeczywistości miało na celu poddanie całkowitej kontroli władz carskich „umysłowego i moralnego ukształtowania ludności żeńskiej” (Winiarz 1992: 18). Kolejne otwierane przez władze sześcioklasowe rządowe gimnazja oraz cztero- lub trzyklasowe progimnazja żeńskie w Warszawie, Lublinie, Radomiu, Płocku, Kaliszu, Suwałkach miały w programach nauczania zamiast literatury polskiej i historii Polski – historię Rosji i geografę Cesarstwa Rosyjskiego.

⁷ Wykaz tajnych pensji warszawskich na podstawie wspomnień oraz wywiadów stworzyła kontynuatorka tradycji tajnego nauczania pokolenia Dionizja Wawrzykowska-Wierciochowa (Wawrzykowska-Wierciochowa 1967).

przy ul. Wiejskiej 5, pensji Jadwigi Papi, określanej jako „wyższa pensja”, szkole Zuzanny Morawskiej (ze znakomitymi wykładowcami: Piotrem Chmielowskim, Władysławem Smoleńskim, Stanisławem Kramsztykiem i Ludwikiem Krzywickim), szkole Henryki Czarnockiej⁸.

Kończąc gimnazjum, absolwentki otrzymywały dyplomy, uprawniające do wykonywania zawodu prywatnej nauczycielki domowej, zaś samo zdobycie wykształcenia ogólnego pozwalało na otrzymanie konkretnego zawodu lub na podjęcie studiów wyższych – początkowo za granicą (zwłaszcza w placówkach rosyjskich, niemieckich oraz Francji, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii), później zaś studiów na kursach konspiracyjnych: Wyższych Kursach dla Kobiet (prowadzonych w Krakowie), na tzw. Uniwersytecie Latającym (założonym przez Jadwigę Szczawińską-Dawidową, a skupiającym czołowych polskich uczonych), Uniwersytecie dla Wszystkich (gdzie do grona wykładowców dołączyły także kobiety: Zofia Daszyńska-Golińska, Iza Moszczeńska, Władysława Weychertówna), wreszcie na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, a także na Uniwersytecie Jagiellońskim (od roku szkolnego 1894/1895).

Zdobycie wykształcenia otwierało przed polskimi kobietami intelektualistkami możliwość podjęcia pracy zarobkowej, i to „nie tylko w zawodach dla nich w pewnym stopniu tradycyjnych (nauczycielstwo, guwernerstwo, twórczość literacka), ale i w tych, które do niedawna stanowiły wyłączną domenę mężczyzn (lecznictwo, szczególnie zawód dentystyczny, dziennikarstwo)” (Żurawicka 1978: 18). Wiele kobiet poświęciło się pracy oświatowej odpowiednio do poziomu swoich kwalifikacji, przy czym ich działalność przybierała różne formy, o czym pisze m.in. M. Nietyksza w artykule pt. *Kobiety w ruchu oświatowym. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, wymieniając liczne formy aktywności: 1) zakładanie instytucji oświatowych oraz typowo kobiecych organizacji przygotowujących do udziału w nielegalnej oświacie ludowej i robotniczej, jak np. Kobiece Koło Oświaty Ludowej (KKOL), Koło Kobiet Korony i Litwy, Towarzystwo Oświatowe „Światło”, Towarzystwo Oświaty Demokratycznej, Towarzystwo Kultury Polskiej, Zjednoczone Stowarzyszenie Ziemianek; 2) publikowanie artykułów i tekstów literackich w ówczesnych czasopismach przeznaczonych głównie dla dzieci i młodzieży (bardzo często także redagowanych przez kobiety): „Przyjacieli Dzieci”, „Bluszcz”, „Mały Świątek”, „Mój Przyjaciół”, „Tygodnik Mój i Powieści”, „Wiek Młody”, „Ziarno”, „Świat”, „Wieczory Rodzinne”, „Moje Pisemko”, „Kronika Rodzinna”, „Z bliska i z daleka”, „Kółko Domowe”, „Zabawy Przyjemne i Pożyteczne”, „Zabawy Umysłowe dla Młodego Wieku”; 3) organizowanie bibliotek, tworzenie spisów książek; 4) nauczanie, tworzenie programów nauczania,

⁸ W latach 70. i 80. oprócz szkół rządowych powołano także szkoły zawodowe, w których kształcono dziewczęta w zakresie buchalterii, intrologatorstwa, retuszerii, zecerstwa. Po ukończeniu kursu absolwentki mogły odbywać praktyki oraz zdać państwowy egzamin teoretyczny i praktyczny, pozwalający na uzyskanie uprawnień zawodowych. W latach 90. zaczęły powstawać także żeńskie szkoły handlowe, m.in. w Pabianicach, Łodzi i Włocławku.

pisanie podręczników, opracowywanie i druk podręczników; 5) opracowywanie pomocy naukowych służących samokształceniu oraz poradników metodycznych; 6) propagowanie kształcenia i działalność popularyzatorska mająca na celu zapoznanie społeczeństwa z najnowszymi odkryciami naukowymi, które przyczyniły się do postępu techniczno-cywilizacyjnego, rozwoju przemysłu oraz przeobrażeń społecznych (Nietyksza 1992). Wszystkie te rodzaje aktywności miały przeciwdziałać skutkom rusyfikacji polskiego szkolnictwa, wzmacniać ducha narodowego i stanowiły zdecydowaną walkę z analfabetyzmem. Obok wybitnych uczonych i pisarzy: Konrada Prószyńskiego, Ludwika Krzywickiego, Konstantego Krzeczковского, Stanisława Posnera, Adolfa Dygasińskiego, Jana Władysław Dawida, Mieczysława Brzezińskiego stanęły działaczki oświatowe, m.in.: Teresa Ciszkiewiczowa, Zofia Daszyńska-Golińska, Jadwiga Dziubińska, Jadwiga Ostromęcka, Oktawia Radziwiłłowiczówna, Jadwiga Jahołtowska, Aleksandra Bąkowska, Faustyna Morzycka⁹.

Należy dodać, iż ośrodkiem organizacyjnym wielu inicjatyw (i to nie tylko dla Królestwa, lecz dla całego zaboru rosyjskiego) była Warszawa, szczególnie zaś warszawskie środowisko działaczy oświatowych, w którym opracowywano metody nauczania i pomoce dydaktyczne, przygotowywano kadry do pracy z dziećmi i dorosłymi.

2. Piśmiennictwo o charakterze popularyzatorskim

Świadectwem prowadzonej przez kobiety działalności o charakterze oświatowym są różnego rodzaju książki i broszury, których tytuły, często wraz z opisami, odnajdujemy w rejestrach bibliograficznych tamtego okresu, opracowywanych często na zlecenie i pod patronatem konkretnych instytucji oświatowych takich, jak np. Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Przygotowania takich katalogów często także podejmowały się właśnie kobiety: *Spis rozumowany ksiązek przyrodniczych dla młodzieży szkół średnich* z 1911 roku sporządziły Teodora Męczkowska i Stanisława Rychterówna, *Bibliografię ksiązek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży*, poprzedzoną wstępem historycznym z 1912 roku – Irena Kosmowska, Dorota Milkuszyca, Aniela Szycówna, *Katalog podstawowy ksiązek dla bibliotek powszechnych* z 1922 roku został przygotowany przez Marię Gorzechowską i Jadwigę Ostromęcką, *Bibliografię Oświaty Pozaszkolnej* z 1928 roku niemal w całości zebrała Janina Skarżyńska – jak czytamy we wstępie – w ciągu kilku miesięcy żmudnej pracy, zaś *Katalog rozumowany ksiązek przyrodniczych* z 1929 roku opracowała komisja złożona z czterech osób: Janiny Antoniewicz, Delfiny Gayówny, Heleny Michcińskiej oraz Heleny Waniczek.

⁹ Na marginesie rozważań trzeba pozostawić kwestię działalności *stricte* społecznej i politycznej, udziału kobiet w działalności piskowej, za którą często ponosiły karę więzienia, wywózki.

Spisy z reguły obejmowały następujące typy pozycji książkowych: podręczniki teoretyczne i praktyczne (do ćwiczeń, hodowli i zbiorów), atlasy, dziełka popularnonaukowe oraz powieści o wyraźnym charakterze przyrodniczym, dziełka z dziedziny nauk stosowanych (Katalog 1911: 4), ponadto: beletrystykę – powieści, poezję, wspomnienia, pamiętniki, opowiadania, „podróże”, „przygody”, „obrazki”¹⁰, książki o tematyce moralno-religijnej oraz przekłady z literatury obcej itd.

Tzw. „katalogi rozumowane”, w których – zgodnie z definicją słownikową (SJP PWN) – pozycje bibliograficzne są opatrzone notatką dotyczącą treści dzieła¹¹, były – tak dla nauczycieli, jak i czytelników – rodzajem przewodników na drodze samokształcenia. Znajduje się w nich wiele cennych informacji o wartości historycznej, pozwalających stworzyć charakterystykę ówczesnego piśmiennictwa, które bez wątplenia pełniło ważną funkcję popularyzacji nauki i wiedzy z różnych zakresów. Często stosowano tutaj klasyfikację dzieł według grup wiekowych potencjalnych odbiorców¹² oraz według dziedzin nauki i wiedzy, na co wskazują same tytuły spisów bibliograficznych: *KATALOGI LUDOWE: Katalog książek ludowych znajdujących się w Księgarni i Składzie Nut Muzycznych G. Gebethnera i R. Wolffa* (1862), *Katalog rozumowany wydawnictw ludowych przez K.O.L.* (1897); *KATALOGI DLA DZIECI I MŁODZIEŻY: Krytyczny katalog książek dla Dzieci i Młodzieży* (1883), *Katalog rozumowany książek dla dzieci i młodzieży* (1896)¹³, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna. Bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży, poprzedzona wstępem historycznym* (1912), *Polskie książki dla dzieci i młodzieży. Katalog historyczny rozumowany* (1931); *KATALOGI TEMATYCZNE: Spis rozumowany książek przyrodniczych dla młodzieży szkół średnich* (1911); *KATALOGI DLA BIBLIOTEK: Katalog podstawowy książek dla bibliotek powszechnych* (1922), *Katalog rozumowany książek przyrodniczych dla uczniowskich bibliotek szkolnych* (1929); *KATALOGI DLA DOROSŁYCH: Bibliografia Oświaty Pozaszkolnej* (1900–1928) oraz *Przewodnik Oświaty Dorosłych* (1928). Dodajmy, iż do najstarszych spisów bibliograficznych tego rodzaju należały trzy znane ówczesnie katalogi: Jana Karłowicza *Poradnik dla osób wybierających książki dla dzieci i młodzieży* (1881), Adolfa Dygasińskiego *Krytyczny katalog książek dla dzieci i młodzieży* (1881), Władysława Nowickiego *Co dać dziecku na gwiazdkę. Przegląd*

¹⁰ Określenia takie stosowali sami autorzy.

¹¹ Z XIX stulecia pochodzą także synonimiczne określenia, jak „bibliografia umiętna” i „bibliografia naukowa”, a od lat dwudziestych XX wieku „bibliografia szczegółowa” i „bibliografia systematyczna” (Gołda 2019: 382). Wiek XIX to okres, w którym zaczęły powstawać bibliografie naukowe poszczególnych dziedzin wiedzy oraz poradniki dla samouków. Zob. Boczar 2010.

¹² W katalogu z 1884 roku działy opracowane dla grup wiekowych: I. *Książki do lat 7*, II. *Książki dla dzieci 8- 12-letnich*, III. *Książki dla młodzieży, liczącej powyżej 12 lat życia*, zaś w katalogu z 1894 roku zastosowane inne kategorie wiekowe: I. *Do lat 7*, II. *Od lat 7 do 10*, III. *Od lat 10 do 13*, IV. *Dla dzieci starszych nad lat 13*.

¹³ Uzupełnienie do katalogu o tym samym tytule z roku 1895, wydanego z zapomogi Kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia Józefa Mianowskiego.

literatury dla dzieci i młodzieży z ostatniego siedmioletnia (1886). Celem tworzenia tego typu rejestrów było informowanie nauczycieli i uczniów o wartościowych pozycjach książkowych, a także kontrolowanie poziomu poszczególnych wydawnictw, o czym świadczą liczne recenzje¹⁴ nazwane tutaj „krytykami”. Oto przykłady dwóch recenzji – negatywnej i pozytywnej:

Praca dzieli się na 40 rozdziałów, a każdy rozdział stanowi niejako oddzielny wykład, oddzielną botaniczną wycieczkę odbytą w pobliżu domu, w ogrodzie, na łąkach, polach lub w lesie, albo też myślą po odległych zamorskich krajach. Przy każdej ważniejszej grupie roślin lub i oddzielnej roślinie zastosowana jest odpowiednia opowieść, podanie mityczne lub fakt historyczny. Nauczanie prowadzi albo ojciec p. Mogęski, albo sami słuchacze, Jaś i Anielka, przyczem sporne kwestye ojciec rozstrzyga. Forma wykładu botaniki systematycznej jest więc udatna, łatwa do pojęcia dzieci i pełna zaciekawienia. A jednak praca p. Lejowej pozostawia dużo do życzenia. Naprzód rozmowy są zbyt sztuczne, wymuszone, a często za mądre na dzieci. Następnie znowu trafia się tu za dużo mitologii, a za mało botaniki [...]. Błędów naukowych wytknął sz.p. Ślósarski wprawdzie nie zbyt wiele, ale wszystkie są kardynalne [...] (Katalog 1883: 74).

Ileokroć na książce czytamy nazwisko p. Zaleskiej, tyleokroć przygotowani jesteśmy na treść poważnie przygotowaną. Nie należy się też wcale dziwić, że *Wieczory Czwartkowe* zasłużyły sobie na rzadkie w naszych stosunkach uznanie. [...] Z naszego więc stanowiska książkę p. Zaleskiej zalecamy do czytania z pożytkiem dla starszej dziatwy oraz dla nauczycieli elementarnych. Wtedy będzie ona na swoim miejscu i niezaprzeczenie odda znakomitą przysługę czytelnikom, którzy już będą przez życie swe i naukę do ogarnięcia mnogich odkryć i wynalazków, oraz ich ulepszeń, dokonanych w ciągu długiego czasu (Katalog 1883: 77–78).

Opisy książek zawarte w dawnych spisach bibliograficznych wskazują na ich niezwykłą różnorodność w zakresie treści oraz form gatunkowych¹⁵.

Liczną grupę w poddanych przeglądowi katalogach stanowią **teksty dydaktyczne i umoralniające**, wpisujące się w nurt dziewiętnastowiecznego programu wychowania młodzieży w duchu przywiązania do wiary, kraju i jego historii. Często miały one za zadanie przygotować dziewczęta do pełnienia przez nie różnych ról społecznych (matki, wychowawczynie, nauczycielki, obywatelki). Należy zauważyć, iż dzieła należące do tej kategorii są nie tylko dowodem zainteresowania sprawami wychowania, ale także świadectwem rosnącej u kobiet wiedzy specjalistycznej z zakresu pedagogiki oraz filozofii wychowania, co dokumentuje poniższy fragment:

Ogólnie można powiedzieć, że charakter prac pedagogicznych w końcu XIX i w początkach XX stulecia staje się coraz bardziej naukowym: kobiety starają się zgłębić każdą kwestję, o której piszą i w dziedzinie wiedzy pedagogicznej nie ustępują już mężczyznom, a nawet ich przewyższają; warunki tylko życiowe i cenzuralne zwłaszcza w Warszawie nie pozwalają im rozwinąć skrzydeł na tym polu [...] (Katalog 1912: 9).

¹⁴ Z reguły były one przedrukami dłuższych recenzji publikowanych w czasopiśmie, np. w „Roczniku Pedagogicznym”, „Przeglądzie Pedagogicznym”, „Ateneum” (Katalog 1894).

¹⁵ Wszystkie tytuły przywoływanych tutaj pozycji książkowych znajdują się w źródłowych katalogach, należy jednak dodać, iż część z nich w formie elektronicznej znajduje się już w zasobach bibliotek cyfrowych, chociaż nadal wiele cennych dzieł czeka na opracowanie i włączenie ich do zbiorów.

Oprócz znanych wówczas dzieł takich, jak: *Gawędy matki Anastazji Dzieduszyckiej* (1872), *Wychowanie macierzyńskie* Zofii Kowerskiej (1881), *Przesady w wychowaniu* Walerii Marrenowej (1881), *Pogadanki z dziećmi i metodyczne wskazówki. Podręcznik dla matek, nauczycielek i wychowawczyń* Jadwigi Chrzęszczewskiej (1904), w omawianych katalogach można odnaleźć liczne tytuły prac pełniących role malarzatorskie, np.: *Źródło szczęścia jest w nas samych* Julii Goczałkowskiej (1847), *Chwile rozrywki. Sześć moralnych powieści dla starszych dzieci* Teresy Jadwigi Papi (1876), *Praca bogactwem. Powieść dla dorastającej młodzieży* Władysławy Izdebskiej (1877), *Myśli o wychowaniu i wykształceniu naszych niewiast* Anastazji Dzieduszyckiej (1871).

Powiastrki i powieści obyczajowe, skierowane do młodzieży żeńskiej lub męskiej w obrazowy sposób przekazywały założenia pozytywizmu, spełniając tym samym role wychowawcze. Do grupy tej należą m.in.: *Chwile rozrywki. Sześć moralnych powieści dla starszych dzieci* Teresy Jadwigi Papi (1876) i inne teksty tej autorski oraz *Historia o Janku górniku* Zofii Bukowieckiej (1895).

Większość katalogów z zasady pomija typowe **podręczniki** należące do oficjalnego programu nauczania, wskazując jedynie na książki służące do nauczania domowego, będące niekiedy kryptopodręcznikami¹⁶. Trzeba jednak podkreślić, iż największą rolę odegrały pozycje reprezentujące najniższy poziom nauczania, czyli elementarze oraz książki do nauki języka ojczystego i historii. Tworząc je, polskie nauczycielki kontynuowały nurt piśmienniczy z 1. połowy XIX wieku, którego przedstawicielkami były m.in.: księżna Izabella Czartoryska oraz Klementyna z Tańskich Hoffmanowa. Warto dodać, że liczba podręczników pisanych przez kobiety wyraźnie wzrosła po roku 1863, a najważniejsze zasługi na tym polu położyły: nauczycielka warszawskiego gimnazjum żeńskiego – Józefa Kamocka, pisarka, tłumaczka i publicystka, założycielka jednego z salonów literackich w Warszawie – Maria Ilnicka, autorka *Początkowej nauki geografii powszechnej* z 1901 roku – Emilia Lejowa, autorka wielu książek dla młodzieży – Maria Julia Zaleska, nauczycielka walcząca o równouprawnienie kobiet – Anastazja Dzieduszycka, uczennica i kontynuatorka tradycji niepodległościowych tajnej szkoły Jadwigi Papi – Stefania Sempołowska, właścicielka słynnego warszawskiego przedszkola, tzw. *freblówki* – Jadwiga Chrzęszczewska, autorka podręczników z zakresu nauk przyrodniczych oraz popularyzatorka, absolwentka Uniwersytetu Jagiellońskiego – Maria Arct-Golczewska, autorka cyklu podręczników przyrodniczych i działaczka Wolnej Wszechnicy Polskiej – Helena Boguszewska.

Powieści historyczne tego okresu reprezentują nowy sposób mówienia o historii udręczonej ojczyzny. Prezentowane w formie zbeletryzowanej dzieje naszego kraju miały być formą obrony tego, co polskie, i stanowić „antidotum na zabiegi zaborcy polegające m.in. na wprowadzaniu do szkół rządowych podręczników zohydżających dzieje Polski z myślą o oderwaniu młodego pokolenia od

¹⁶ Marta Tomasik (Tomasik 2003) zalicza do tej grupy książeczki edukacyjne i popularyzatorskie z różnych dziedzin wiedzy i reprezentujące różne formy przekazu.

narodowych korzeni” (Kosmowska 1912)¹⁷. Obok autorów *Starej Baśni i Krzyżaków* stanęli pedagodzy tacy, jak: Walery Przyborowski, Józef Chociszewski oraz rzesza polskich nauczycielek i pisarek, które swoje opowieści umiały dostosować do percepcji młodych lub starszych odbiorców. Autorkami wielu powieści historycznych były m.in.: wspomniana wcześniej Emilia Lejowa, autorka *Historii polskiej dla dzieci opowiedzianej w 34 lekcjach* (1879), założycielka tajnej pensji o nazwie „Szkoły Rzemiosł” – Zuzanna Morawska – autorka książeczki pt. *O szarej godzinie opowiadania z dziejów ojczystych* (1885), działaczka oświatowa, która przeniosła na polski grunt swoje doświadczenia z organizacji szkół włoskich – Jadwiga Warnkówna, współautorka dobrze znanej temu pokoleniu książeczki pt. *Z biegiem Wisły. Obrazki o kraju z 200 rysunkami w tekście i mapami* (1901). Wybitną przedstawicielką tego nurtu piśmiennictwa była założycielka szkoły początkowej przy ul. Wielkiej w Warszawie, publicystyka, powieściopisarka, Teresa Jadwiga Papi, autorka trzydziestu powieści historycznych, w tym m.in. książek pt.: *Powieść historyczna, skreślona dla młodzieży* (1882), *Opowiadania ciotki Ludmiły o dawnych czasach i ludziach* (1891), *Obrazki z życia znakomitych Polaków i Polek* (1916). Do tej samej grupy zaliczyć można również **zbeletryzowane biografie sławnych ludzi**, np. *Witek z Kleparza Zuzanny Morawskiej* (1896), *Wielki charakter, czyli życie Beniamina Franklina Faustyny Morzyckiej* (1897), *Ciche niewiasty Teresy Jadwigi Papi* (1896), a także życiorysy zasługujących na uznanie postaci współczesnych, np. *Klementyna Teresy Jadwigi Papi* (1905) – powieść o Klementynie Hoffmanowej oraz tej samej autorki: *Gabriela* (1906) – powieść biograficzna o Narcyzie Żmichowskiej.

Oddzielną kategorię stanowią teksty zawierające wiadomości z różnych dziedzin naukowych, głównie przyrodoznawstwa, matematyki, geografii, biologii, a także z dziedziny kultury, cywilizacji, literatury i sztuki (polskiej oraz obcej). Do grupy tej należą: **monografie popularnonaukowe, pogadanki, odczyty, opowiadania, gawędy i obrazki o tematyce naukowej**¹⁸. Większość z nich stoi na gatunkowym pograniczu. Oto wybrane tytuły: *Wakacje Janka i Zosi opowiadania o znakomitych wynalazkach przemysłu i sztuki, cudach prawdy i wypadkach codziennego życia, wydane przez autorkę „Wieczorów czwartkowych”* (Zaleska, Borkowska 1874), *Obraz świata roślinnego, obejmujący życie roślin, młodemu wiekowi ofiarowany przez autorkę „Wieczorów czwartkowych”* (Zaleska 1875), *Wieczory czwartkowe. Opowiadanie o cudach przyrody i znakomitych odkryciach naukowych dla młodego wieku* (Zaleska 1879), *Przechadzki ojca z dziećmi po polu, łąkach, lesie i ogrodzie, czyli świat roślinny w powieściach, rozmowach i opowiadaniach* (Lejowa 1881), *Czary i nie czary. Fantastyczne opowiadania dla młodzieży* (Chrzęszczewska 1896), *Krzem, jego własności, związki i pożytki. Odczyt popularny* (Joteyko-Rudnicka 1903), *Pogadanki*

¹⁷ W swoim artykule poświęconym piśmiennictwu historycznemu dla młodzieży XIX wieku Bogumiła Kosmowska (Kosmowska 1912) zwraca uwagę nie tylko na ewolucję form przekazu, ale także na fakt, iż apel o popularyzowanie wielkiej przeszłości narodowej wśród dorosłych i młodzieży został wystosowany już na początku tego stulecia przez Warszawskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.

¹⁸ O gatunkach popularnonaukowych przełomu XIX i XX wieku piszę w publikacji pt. *Polska monografia popularnonaukowa* (Gajda 2020).

o przyrodzie (opowiadania w formie powieściowej) (Zielewiczówna 1913), *Baśń o niezgodnych królewiczach i królowej perłowego pałacu* (Zaleska 1893).

Autorki publikowały ponadto tomiki będące **zbiorami różnych form gatunkowych**; znaleźć w nich można zagadki, wiersze, przysłowia, powiastki. Oto tytuły znanych wówczas publikacji: *Snopek, czyli książeczka do czytania i nauki dla dzieci* Rozalii Brzezińskiej (1891), *Dla myślącej dziewczyny: zagadki i szarady* Marii Boguławskiej (1896), *Co dzieci czytały w chwilach wolnych* Anastazji Dzieduszyckiej (1910), *Rozrywki dla młodocianego wieku* Seweryny Duchieńskiej (1885). Utwory o tematyce naukowej zamieszczane były także w periodykach przeznaczonych dla młodzieży. Do najbardziej znanych wówczas czasopism należały „Zabawy umysłowe dla młodego wieku” Józefy Dobieszewskiej (1861), będące niejako kontynuacją wcześniej redagowanych przez autorkę¹⁹ „Zabaw przyjemnych i pożytecznych” z lat 1856–1857 (Berkan-Jabłońska 2012).

Warto w tym miejscu zauważyć, iż gatunkowe wzorce literatury popularnonaukowej przybyły do Polski z Europy Zachodniej, gdzie pierwsze dzieła o takim charakterze zaczęły powstawać już w połowie XVIII wieku. Początkowo teksty obce tłumaczono na język polski, potem zaczęto dokonywać przekładów bardziej swobodnych, parafraz lub wyborów tekstów z polskimi komentarzami, by wreszcie zacząć tworzyć dzieła oryginalne, coraz częściej mówiące o polskich wynalazkach, polskiej przyrodzie itd.²⁰ I w tej dziedzinie kobiety odegrały znaczącą rolę, dokonując przekładów książek obcojęzycznych, zazwyczaj dzieł wybitnych ówczesnych popularyzatorów; oto kilka tytułów: *Szkodniki. Pogadanki o owadach szkodliwych* Jeana Henrie’ego Fabre’a w tłumaczeniu Z. Bohuszewiczówny (1925), *Przygody świerszcza* Ernesta Candéze w przekładzie Wandy Haberkantówny (1927), *Dar. Powieść dla młodzieży* opracowana według Alfonsa Daudeta przez Jadwigę Chrzęszczewską w 1897 roku.

Podsumowując, należy podkreślić, iż tworzona przez polskie działaczki oświatowe literatura dla dzieci, młodzieży oraz osób dorosłych dokształcających się na drodze samouctwa miała pełnić jednocześnie funkcję wychowawczą i edukacyjną. Nawet te pozycje, których tytuły pozornie wskazywały na tematykę blahą i zwyczajną, w istocie miały charakter popularyzatorski, gdyż – jak czytamy w jednym z katalogów rozumowanych – były poświęcone „mądrymu przygotowaniu się do tej naukowej podróży” (Katalog 1883: 75).

Lista form gatunkowych, które służyły edukacji oraz popularyzacji szeroko rozumianej wiedzy, jest dość długa, a poszczególne realizacje tekstowe mają niekiedy różne proveniencje: opowiadanie, gawęda, powieść, baśń o tematyce naukowej sięgają do tradycji literackich; pogadanka i odczyt – do gatunków

¹⁹ Należy dodać, iż Józefa Dobieszewska liczne artykuły poświęciła kwestii prawa kobiet do wykształcenia i aktywności społecznej, a jej artykuł prasowy pt. *Do piszących kobiet* opublikowany w „Dzienniku Warszawskim” w 1854 roku wywołał burzliwą dyskusję oraz opinie o nadmiernych i niezasadnionych żądaniach niektórych kobiet (Berkan-Jabłońska 2013: 3–4).

²⁰ O adaptacji wzorców zachodnich w obszarze gatunków popularnonaukowych pisałam w artykule pt. *Od przekładu do dzieła oryginalnego* (Gajda 2016).

naukowych (wykładu lub monografii). Typologie o charakterze historyczno- lub krytycznoliterackim lub pochodzące z praktyki bibliotekarskiej nie pozwalają jednak w pełni uchwycić specyfiki tekstów popularnonaukowych, które często mają charakter hybrydalny, na co często wskazują już same tytuły. Przed genealogią lingwistyczną stoi zadanie, by w świetle najnowszych metod, posługując się odpowiednimi kryteriami, ukazać ewolucję poszczególnych form służących popularyzowaniu nauki i wiedzy, rozpoznać ich cechy relewantne i miejsce na typologicznej mapie gatunków oraz ustalić relacje i związki między nimi.

Źródła

- Bibliografia Oświaty Pozaszkolnej (1900–1928)*, 1929, red. J. Muszkowski, H. Radlińska, oprac. J. Skarżyńska, Warszawa: nakładem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, https://www.dbc.wroc.pl/Content/15946/PDF/RP%204063%20Bibliografia_1900-1928.pdf (dostęp: 06.11.2021).
- Katalog książek ludowych znajdujących się w Księgarni i Składzie Nut Muzycznych G. Gebethnera i R. Wolffa*, 1862, Warszawa: druk. I. Krokoszyński, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/437696/edition/349895/content> (dostęp: 06.11.2021).
- Katalog rozumowany książek dla dzieci i młodzieży. Suplement 1.*, 1896, Warszawa: druk. S. Orgelbranda Synowie, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=4671&from=publication> (dostęp: 06.11.2021).
- Katalog rozumowany książek przyrodniczych dla uczniowskich bibliotek szkolnych*, 1929, oprac. J. Antoniewicz, D. Gayówna, H. Michcińska, H. Waniczek, Warszawa: „Nasza Księgarnia”, Polskie Przyrodnicze Towarzystwo Pedagogiczne, <https://bc.radom.pl/dlibra/show-content/publication/edition/9716?id=9716> (dostęp: 06.11.2021).
- Katalog rozumowany wydawnictw ludowych przez K.O.L.*, 1897, Lwów: nakładem Redakcji Gazety Handlowo-Geograficznej, <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=3625> (dostęp: 06.11.2021).
- Kosmowska I., Milkuszyca D., Szcówna A., 1912, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna. Bibliografia książek z dziedziny teorii wychowania, podręczników i literatury dla młodzieży, poprzedzona wstępem historycznym*, Warszawa: Wydawnictwo Sekcji pedagogiczno-oświatowej projektowanej Wystawy pracy kobiety polskiej, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=26105> (dostęp: 06.11.2021).
- Kozubowski F., 1879, *Przewodnik w wyborze książek dla młodzieży szkolnej, rzecz dla nauczycieli ludowych*, Cieszyn: nakładem J. Kotuli, <https://sbc.org.pl/dlibra/publication/338850/edition> (dostęp: 06.11.2021).
- Krytyczny katalog książek dla Dzieci i Młodzieży*, 1883, Warszawa: nakładem Lesmana i Świszczowskiego, <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/docmetadata?id=3868> (dostęp: 06.11.2021).
- Polskie książki dla dzieci i młodzieży. Katalog historyczny rozumowany*, 1931, Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, <https://archiwum.allegro.pl/oferta/polskie-ksiazki-dla-dzieci-i-mlodziezy-1931katalog-i9831701909.html> (dostęp: 06.11.2021).

Literatura

- Berkan-Jabłońska M., 2012, *Edukacyjny projekt Seweryny Duchinińskiej, wiernej uczennicy Hoffmanowej. O „Rozrywkach dla Młodocianego Wieku” z lat 1856–1863 (rekoniesans)*, w: J. Brzozowski, M. Skrzypczyk, M. Stanisław (red.), *Stolice i prowincje kultury. Księga Jubileuszowa Ofiarowana Profesor Alinie Kowalczykowej*, Warszawa: Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, s. 188–206.
- Berkan-Jabłońska M., 2013, *Wokół listu Józefy ze Śmigielskich Dobieszewskiej (1820–1899) do Juliana Bartoszewicza (1821–1870) z roku 1856. Kilka uwag z dziejów dziewiętnastowiecznej emancypacji*, „Ruch Literacki”, z. 6, s. 701–715. <https://doi.org/10.2478/v10273-012-0095-y>
- Boczar E., 2010, *Bibliografia literatury dla dzieci i młodzieży. Wiek XIX. Literatura polska i przekłady*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Czepulis-Rastenis R., 1978, *Inteligencja polska pod zaborami. Studia*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Czepulis-Rastenis R., 1985, *Inteligencja polska XIX i XX wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dobkowska J., 2016, *Poglądy w kwestii potrzeby oraz zakresu edukacji kobiet panujące w drugiej połowie XIX wieku i na przełomie XIX i XX wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 96, s. 89–107. <https://doi.org/10.18778/0208-6050.96.07>
- Dobrzyńska M., Wallis A., 1971, *Inteligencja polska XIX i XX wieku. Materiały statystyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gajda A., 2016, *Od przekładu do dzieła oryginalnego. Z dziejów polszczyzny naukowej i popularnonaukowej końca XIX wieku*, w: A. Pstyga (red.), *Słowo z perspektywy językoznawcy i tłumacza*, t. 5: *Polshczyzna w tekstach przekładu*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 109–122.
- Gajda A., 2020, *Polska monografia popularnonaukowa przełomu XIX i XX wieku. Studium genologiczne*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Gołda A., 2019, *Bibliografie dziedzin i zagadnień w opinii teoretyków i praktyków II Rzeczypospolitej*, „Bibliotekarz Podlaski” 44, s. 375–397.
- Jamrożek W., Żołądź-Strzelczyk D. (red.), 2003, *Działalność kobiet polskich na polu oświaty i nauki*, Poznań: Eruditus.
- Kątny M., 2008, *Droga do wiedzy. O literaturze popularnonaukowej dla młodego odbiorcy*, Kielce: Wydawnictwo GENS.
- Kosmanowa B., 1998, *Opowieści z dziejów ojczystych dla młodzieży w XIX wieku*, „Biuletyn Historii Wychowania” 7/8, s. 10–16.
- Kucha R., 1982, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Micińska M., 2008, *Inteligencja na rozdrożach 1864–1918*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Nietyska M., 1992, *Kobiety w ruchu oświatowym: Królestwo Polskie na przełomie wieków*, w: A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, s. 91–119.

- Pakszys E., Sobczyńska D. (red.), 1997, *Humanistyka i płeć*, t. 1-2, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Sobczyńska D., 1997, *Miejsce kobiet w naukach fizyko-chemicznych i technice. Historia i współczesność*, w: E. Pakszys, D. Sobczyńska (red.), *Humanistyka i płeć. Kobiety w poznaniu naukowym wczoraj i dziś*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, s. 87-113.
- Tomasik M., 2003, *XIX-wieczna literatura popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży w zbiorach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej im. H. Łopacińskiego w Lublinie*, „Bibliotekarz Lubelski” 46, s. 97-122.
- Sulik M., 2010, *Kobiety w nauce. Podmiotowe i społeczno-kulturowe uwarunkowania*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Staniów B., 2016, *Czytelnictwo książki popularnonaukowej dla dzieci i młodzieży w Polsce do 1989 roku: w świetle badań*, „Bibliotheca Nostra”, nr 1 (43), s. 105-126.
- Wandel A., 2016, *Książka popularnonaukowa dla dzieci i młodzieży w oczach krytyków – rekonesans badawczy*, „Roczniki Biblioteczne” 60, s. 247-269.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., 1967, *Z dziejów tajnych pensji żeńskich w Królestwie Polskim*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 10, s. 108-160.
- Winiarz A., 1992, *Kształcenie i wychowanie dziewcząt w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim (1807-1905)*, w: A. Żarnowska, A. Szwarc (red.), *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, t. 2, Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, s. 3-18.
- Wroczyński R., 1980, *Dzieje oświaty polskiej 1795-1945*, t. 2, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe,
- Żarnowska A., Szwarc A. (red.), 1995, *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX w.*, t. 1-2, Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego.
- Żurawicka J., 1978, *Inteligencja warszawska w końcu XIX wieku*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.